

**ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК ЗАСІБ ПРОПАГАНДИ
(НА ПРИКЛАДІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)**

У статті автор намагається визначити роль художньої літератури як засобу воєнної пропаганди у переддень та на початку Першої світової війни. Звертається увага на те, що творчість та громадянська позиція письменників, поетів напередодні світового конфлікту мала визначальний вплив на населення країн-учасниць світової війни, сприяла зростанню як патріотичних почуттів, так і шовінізму, ненависті до можливого (а згодом і реального) ворога.

Ключові слова: Перша світова війна, художня література, пропаганда, патріотизм.

В своей статье автор делает попытку определить роль художественной литературы как средства военной пропаганды накануне и в начале Первой мировой войны. Обращается внимание на тот факт, что творчество и гражданская позиция писателей, поэтов накануне мирового конфликта сыграли важную роль в формировании отношения населения континента к войне, способствовала росту как патриотических чувств, так и шовинизма, ненависти к возможному (а позднее и к реальному) врагу.

239

Ключевые слова: Первая мировая война, художественная литература, пропаганда, патриотизм.

In her article the author tries to define the role of fiction as the means of propaganda before and at the beginning of the First World War. By authors view, the work of writers and poets before the world conflict played the important role in formation the peoples' attitude toward war, contributed to the growth of both patriotism and chauvinism, execration to the enemy.

Keywords: First World War, fiction, propaganda, patriotism.

Серед подій, які відіграли ключову роль у розвитку людства, не можна не назвати Першу світову війну – подію, яка ознаменувала завершення однієї історичної епохи і початок нової. Війна 1914-1918 років стала тією точкою відліку, від якої фактично й розпочалося ХХ століття з усіма його суперечностями та інноваціями у всіх сферах життя, починаючи від військової техніки і завершуючи

сферою культури та освіти. Водночас спостерігаємо взаємовплив світової війни та пропаганди. З одного боку, воєнна пропаганда сприяла розв'язанню війни, а з іншого – Велика війна фактично витворила нові форми агітації населення до участі у війні, сформувала нові підходи «мобілізації свідомості» щодо позитивного ставлення та сприйняття війни.

240 — Перші роботи, присвячені подіям світової війни 1914-1918 років, з'явилися одразу після її завершення. Однак вони у переважній своїй більшості стосувалися виключно військових аспектів – діяльності генеральних штабів, бойових операцій тощо. Так, у 1921 році була опублікована праця британського дослідника Н.Літтона, в якій автор проаналізував роботу генерального штабу Великобританії в роки війни, його зв'язки з громадськістю [17]. Водночас перші звернення західних дослідників до теми воєнної пропаганди мали місце у 1940-х роках. Дж. Рід у своїй праці «Пропаганда жахів: 1914-1918» здійснив спробу аналізу ролі пропаганди у розв'язанні та ході Першої світової війни. Його дослідження стало важливою складовою у вивченні трансформації суспільної свідомості населення західноєвропейських країн під впливом подій війни 1914-1918 років [19]. У сучасній західній історіографії досить поширеним і популярним є використання літературних джерел для вивчення тих чи інших історичних подій та явищ. Чимало дослідників, зокрема М.Лошніг та Б.Шульц, присвятили свої роботи вивченню взаємозв'язку літератури з історичним процесом та відображенню у першому змін у суспільній свідомості, спричинених у тому числі й подіями Першої світової війни [16, 20]. Стаття останнього викликає особливий інтерес, оскільки в ній науковець спробував показати вплив урядової політики на характер літературних творів, що з'явилися напередодні та під час війни. Дослідники Дж.Сталворсі та В.Найт у своїй науковій роботі звернулися до творчості поетів – учасників війни, їхнього бачення війни та своєї ролі в ній [21, 15]. Наприкінці ХХ століття були опубліковані і твори окремих поетів з передмовами про їх творчий шлях та воєнний досвід, наприклад, поезії Е.Блундена [12].

Вивчення Першої світової війни є актуальним і в сучасній українській історіографії. Одним із провідних центрів дослідження війни 1914-1918 років став факультет історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ ім. Ю.Федьковича. Саме його науков-

цями був упорядкований та опублікований у 1994 році збірник «Перша світова війна: сторінки історії», в якому були представлені наукові розвідки, присвячені різним аспектам Великої війни [6]. Науковці ЧНУ ім. Ю.Федьковича продовжують активно працювати в даному напрямку. Так, наприклад, їхні дослідження представлені у міжнародному багатотомному дослідницькому проєкті, присвяченому історії народів Австро-Угорської імперії у роки Першої світової війни, перший том якого вийшов у 2012 році [5].

Необхідно зазначити, що тема Першої світової війни залишається важливою складовою сучасних історичних досліджень і в Російській Федерації. Більше того, впродовж останніх років значна увага приділяється саме суспільній, духовній складовій. Так, наприклад, настрої та проблеми розвитку американського, італійського, німецького, британського та інших суспільств в роки світової війни розглянуті авторами тритомного московського видання «Війна й суспільство у XX столітті» [2]. У ній автори не тільки спробували проаналізувати конкретні соціуми в роки війни, але й визначити основні теоретичні проблеми дослідження взаємозв'язку війни та суспільства, особливу увагу звертаючи на масові настрої у переддень та під час першої світової.

241

Мета даної наукової розвідки – проаналізувати роль художнього слова у формуванні громадської думки європейського суспільства напередодні та на початку Першої світової війни.

На рубежі XIX–XX століть і в країнах Західної Європи, і в Російській імперії тривали дискусії про природу війни, її роль в історії людства. Не останню роль у цій дискусії відіграли літератори того часу – поети, письменники, які не тільки висловлювали свою позицію щодо війни та миру, але й формували громадську думку з даного приводу. Загострення політичної ситуації у 1914 році, початок та самий хід війни спричинили інтелектуальну дискусію і щодо причин та цілей цієї війни. Серед авторів – учасників полеміки, можна знайти імена відомих англійських письменників Г.Уелса [8] та А.Конан-Дойля [13]. Російськими властями також була видана значна кількість пропагандистської літератури з метою формування образу ворога у свідомості широких верств населення та підтримки патріотичних почуттів серед вояків, прикладами якої можуть слугувати твори М.Бречкевича [1], В.Йосипова [4] та інших.

Початок війни у 1914 році аж ніяк не свідчив про те, що ло-

кальний конфлікт перетвориться на світову війну. Для сучасників вона була Великою війною і лише згодом отримала назву Першої світової. На нашу думку, означення війни 1914-1918 років «Великою» мало (і продовжує мати) сенс, оскільки ті зміни, які вона спричинила у духовному житті народів, що брали в ній безпосередню чи опосередковану участь, не можна недооцінювати. Водночас історики традиційно звертають більшу увагу на дипломатичні, політичні, економічні, соціальні наслідки війни, оскільки їх набагато легше визначити і прослідкувати, аніж психологічні, духовні. Щодо останніх, то вони, зрозуміло, найбільш повно представлені у художній літературі та мистецтві. З іншого боку, і література, і мистецтво активно використовувалися впродовж війни для її пропаганди урядами воюючих держав, тож їх можна віднести і як до засобів війни, і як до джерел її розуміння та вивчення.

242
— Західна Європа перед початком війни перебувала в атмосфері спокою і віри в прогрес як головну ідею розвитку. Остання була зумовлена цілим рядом відкриттів у природничих науках, зроблених наприкінці XIX – на початку XX століття таким відомими науковцями, як К.Рентген, М.Кюрі, А.Ейнштейн тощо. У цей час з'являються нові імена (наприклад, З.Фрейд, М.Вебер) та, відповідно, теорії у психології та соціології, а також в інших галузях людської діяльності. Все це сприяло загальному науковому, культурному й, природно, матеріальному поступу. Як зазначав у своїх «Спогадах європейця» відомий австрійський письменник С.Цвейг, «за сорок мирних років економіка, зміцніла, техніка прискорила ритм життя, наукові відкриття сповнювали гордістю душі сучасників, розпочалося піднесення, яке у всіх країнах Європи було практично однаково відчутним...» [10, с.283].

Відомі французькі письменники того часу Ромен Роллан та Роже Мартен дю Гар у своїх творах відтворили образ французької молоді, згідно якому остання уособлювала в собі рух до кращого, більш вільного, й справедливого життя. Подібні уявлення про молодь панували і в інших кранах Західної Європи, зокрема в Німеччині. Водночас прагнення змін до кращого мало швидше характер пасивного очікування та надії, аніж активної дії. Європейська молодь того часу була патріотично налаштована, але не відзначалася політичною активністю, тож правлячі кола європейських держав максимально використали її патріотичний запал, доклали макси-

мум зусиль для його підтримки та для розпалювання у суспільстві шовіністичних та експансіоністських настроїв. Для цього були використані різноманітні засоби, в тому числі й художні.

Роль художньої літератури у моральній підготовці населення західноєвропейських країн до війни, яка згодом увійшла в історію як Перша світова, складно недооцінити. І якщо нині – у сучасному інформаційному суспільстві – вплив художньої літератури на масову свідомість не може конкурувати з впливом інтернет-технологій (в першу чергу соціальних мереж), які з кожним днем дедалі більше входять не лише у побут, але й у свідоме і несвідоме життя сучасної людини, то на початку минулого століття серед наявних пропагандистських засобів були виключно преса та художня література. У цей час у книгарнях воюючих держав з'явилася велика кількість воєнно-утопічних романів, автори яких звертали свій погляд у майбутнє. Кожен з них, відповідно до своєї національної (державної, ідейної) приналежності, представляв війну і зображував її як військово-політичне протистояння між європейськими країнами.

243

Найбільшої популярності і поширення воєнно-утопічний роман набув у Німеччині. Однак твори, написані у цьому жанрі, також з'явилися у Великобританії і Франції. Чимало романістів у своїх творах зуміли спрогнозувати розвиток подій та поведінку окремих політичних сил під час реального військового конфлікту, а саме – відступництво соціал-демократів від своїх позицій, можливий розвиток революційного руху в Німеччині у зв'язку з майбутньою війною тощо [11, 14]. У більшості воєнних романів автори схвалювали саму можливість війни, підкреслювали її позитивний вплив на життя і поведінку людей, закликаючи останніх стати героями у майбутній війні, оскільки саме моральна перевага повинна була стати вирішальною умовою майбутньої перемоги однієї держави над іншою. Всі ці романи мали виховати у людей такі почуття як ненависть до ворога, любов до Батьківщини, а також мудрість, стійкість, відданість.

Необхідно зазначити, що на початку ХХ століття роль творчої інтелігенції у суспільному житті зросла, а її позиція щодо того чи іншого питання була еталоном для суспільства. Пояснення цього явища знаходимо у С.Цвейга, який зазначав: «слово ... не було забите на смерть організованою брехнею, «пропагандою», люди пова-

жали друковане слово, вони ловили його» [10, с.317]. Тож позиція європейських письменників, інтелектуалів щодо війни сприяла формуванню відповідної громадської думки щодо неї. Переважна більшість європейських письменників того часу висловлювала впевненість у тому, що війна поховає поверховість довоєнної культури, ослабленої матеріальною зорієнтованістю буржуазного суспільства. Вони припускали, що війна очистить шлях до справжнього культурного піднесення і приведе до інтенсифікації творчої діяльності, оскільки вона «являє собою можливість створити новий, справжній культурний порядок, узгоджений з реальними потребами і справжніми почуттями людей» [18, с.25]. Таким чином, літератори впливали на формування громадської думки, здійснюючи мобілізацію свідомості, яку російський філософ та літературознавець М.Гершензон вважав необхідною передумовою для перемоги у війні, оскільки для перемоги «необхідно пустити в обіг загальне усвідомлення і безперервне нагадування усім своєї кругової поруки як єдиного засобу ... підпорядкувати гру індивідуальних енергій для якнайшвидшого розв'язання задачі» [11, с.99-100].

Мобілізація свідомості відбувалася і через поширення ідеї війни як духовного та фізичного очищення від негативних впливів прагматизму та матеріалізму, що домінували у свідомості широких верств населення Західної Європи. Це здійснювалося через популяризацію поезій, що носили шовіністичний характер. Уряди воюючих країн усіляко підтримували представників інтелігенції, чії заяви і твори відображали офіційну точку зору. У 1915 році Вільгельм II з нагоди свого дня народження нагородив орденом Орла дванадцять «письменників-патріотів» [11, с.98]. Серед них – поет Ріхард Деммель, найбільш іменитий тоді німецький письменник Гергардт Гауптман та поет, автор дуже популярного в роки війни вірша «Гімн ненависті до Англії» Ернест Ліссауер. Згаданий вірш облетів Німеччину з шаленою швидкістю. Його передрукували всі газети, вчителі читали його вголос учням, офіцери декламували вірш солдатам. «Гімн ненависті...» був покладений на музику і виконувався в театрах. «Серед семидесяти мільйонів німців досить швидко не стало жодного, хто б не знав «Гімну ненависті до Англії» від першого до останнього рядка, – і швидко – зрозуміло, з меншим захопленням – його знав увесь світ», – згадував С.Цвейг

[10, с.311-313]. Серед рядків, які «прославили» поета, були й такі:

«...Ненависть одна у нас усіх.
Об'єдналися ми в дружбі
Об'єдналися і в ненависті,
Лише один ворог у нас є:
Англія...» [7, с.69].

Однак слава поета виявилася недовгою: одразу після закінчення війни політики відреклися від цього твору і свого схвального ставлення до нього.

За підрахунками одного мюнхенського професора, у роки війни лише в одній Німеччині було написано понад три мільйони шовіністичних віршів. До цього слід додати прозу, а також твори англійських, французьких та інших письменників. Чимало інтелектуалів підтвердили свою творчу позицію діями. Відомий німецький письменник Герман Гессе, який на початку війни проживав у Швейцарії, у перші дні війни подав клопотання про прийом до лав німецької армії. Письменнику відмовили [8, с.24]. Так само відмовили і семидесятирічному французькому письменнику Анатолію Франсу, який зробив спробу стати добровольцем у діючій армії у перші ж дні війни. Вітаючи патріотичний запал письменника, голова медичної комісії заявив: «Відмовляючи вам у шпазі, батьківщина розраховує, що ви будете захищати її пером, яке у ваших руках вартує шпаги» [11, с.101-102]. Водночас чимало інтелектуалів змогло виконати свій патріотичний обов'язок. Серед них – редактор відомого французького журналу «Двотижневик» Шарль Пегі, який вважав, що «поет, як і жрець, повинен іти у народ, щоб підняти його над дрібною життєвою боротьбою, щоб дати йому ідеал і вказати шлях. І тому ... він повинен вступити до лав армії» [11, с.100]. Як відомо, Шарль Пегі загинув на фронтах Першої світової війни. В Італії відомий поет д'Аннунціо виголосив войовничу промову і записався добровольцем до лав італійської армії [3]. В Росії його виступ підтримав поет Н.Гумільов, який написав «Оду до д'Аннунціо».

Таким чином, бачимо, що значна частина європейської інтелігенції підтримувала війну не лише своїми заявами і творами, але й особистим прикладом. Причому, на нашу думку, останнє відіграло вирішальну роль у формуванні громадської думки і позиції населення Західної Європи щодо Першої світової війни. Як писав у своїх «Літературних спогадах» учасник війни В.Фінк,

«якщо у когось ще були сумніви в розумності і справедливості цієї війни, то тепер він відкидав їх» [9, с.33].

Отже, можна зробити висновок, що напередодні Першої світової війни письменники – своєю творчістю та особистим прикладом – відіграли велику роль у формуванні громадської думки воюючих країн щодо цілей і подальшої участі у війні. Позиція творчої інтелігенції фактично мала значний і часто вирішальний вплив на формування позитивного ставлення населення до війни, його бажання взяти у ній участь тощо. Підтримка самої ідеї війни більшістю європейських інтелектуалів як морально, так і практично (чимало з них записалися на фронті добровольцями) стала визначальною для поведінки значної частини західноєвропейського суспільства. Уряди багатьох європейських країн активно підтримували і заохочували творчу інтелігенцію до популяризації самої ідеї війни як єдино можливого способу вирішення усіх протиріч на континенті.

Джерела та література:

246

1. Бречкевич М.В. Великая европейская война, ея историческія основы и смыслъ. Публичная лекція, прочитанная 2-го ноября 1914 года / М.В.Бречкевич. – Казань: Типо-лит. «т-го Д-ма В.Еремъевъ и А.Шашабринъ», 1914. – 48 с.

2. Война и общество в XX веке: в 3 кн. / рук. проекта и сост. О.А.Ржешевский; Ин-т всеобщ. истории РАН. – М.: Наука. – 2008. – Кн.1: Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / науч. рук. В.А.Золотарев; отв. ред. С.В.Листиков. – 611 с.

3. д'Аннунцио Г. Речь, произнесённая с балкона Капитолия 17 мая 1915 года / Г. д'Аннунцио // Иностранная литература. – 1999. - №11. – С.154-156.

4. Есиповъ В. Славяне, нѣмцы и турки. «Культурная» Германия. Галиция и Польша. Исторія повторяется / В. Есиповъ. –П.: Типографія А.Бенке, 1914. – 56 с.

5. Народы Габсбургской монархии в 1914-1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств: Т.І. / Отв. ред. М. Волос, Г. Шкундин. – М.: Квадрига, 2012. – 456 с.

6. Первая мировая война: страницы истории. – Черновцы, 1994. – 198 с.

7. Такъ говоритъ Германия. Подлинныя немецкіе документы и изреченія о германскихъ замыслахъ и поступкахъ. – Петроградъ: Печатный Трудъ, 1915. – 136 с.

8. Уэллс Г.Дж. Война против войны / Дж.Г.Уэллс. – М.: Со-временныя проблемы, 1915. – 154 с.
9. Финк В. Литературные воспоминания. – М.: Советский пи-сатель, 1960. – 303 с.
10. Цвейг С. Статьи. Эссе. Вчерашний мир. Воспоминания ев-ропейца / С.Цвейг / пер. с нем. – М.Радуга, 1987. – 479 с.
11. Цехновицер О. Литература и мировая война 1914-1918 / О.Цехновицер. – М.: Художественная литература, 1938. – С.61-94.
12. Blunden E. Overtones Of War: Poems of the First World War / E.Blunden. – Trowbridge: Redwood Books Ltd, 1996. – 232 p.
13. Doyle A.C. The German War: Some Sidelights and Reflections / A.C.Doyle. – London-New York-Toronto: Hodder and Stoughton, 1914. – 152 p.
14. Høglund J. Mobilising the Novel: The Literature of Imperialism and the First World War / J.Høglund. – Uppsala: Reklam and Katalogtryck AB, 1997. – 198 p.
15. Knight W. Rupert Brooke / W.Knight // Promise of Greatness: ²⁴⁷
The War of 1914-1918. – New York: The John Day Company, 1968. – —
P.486-502.
16. Löschnigg M. Themes of First World War Literature / M. Löschnigg // Intimate Enemies: English and German Literary Reaction to the Great War 1914-1918 / edited by Stangel F.C., Löschnigg M. – Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1993. – P.25-37.
17. Lytton N. The Press and the General Staff / N.Lytton. - London-Glasgow-Melbourne-Auckland: W.Collins Sons and Co. Ltd., 1921. – 232 p.
18. Mommsen W. German artists, writers and intellectuals and the meaning of war, 1914-1918 / W.Mommsen // State, Society and Mobilisation in Europe during the First World War / edited by John Horne. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 292 p.
19. Read J. Atrocity Propaganda: 1914-1919 / J.Read. – New Haven: Yale University Press, 1941. – 319 p.
20. Schultze B. Fiction and Truth: Politics and War Novel / B. Schultze // Intimate Enemies: English and German Literary Reaction to the Great War 1914-1918 / edited by Stangel F.C., Löschnigg M. – Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1993. – P.297-309.
21. Stalworthy J. Poets of the First World War / J.Stalworthy. – Oxford: Oxford University Press, 1974. – 31 p.